

Atıf - Reference: Demir, Zafer (2018) Karl Marx'ın bakış açısından kapitalist toplumda yabancılaşma ve sonuçları. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(5): 63-74.

Karl Marx'ın bakış açısından kapitalist toplumda yabancılaşma ve sonuçları

Zafer Demir*

Öz

Karl Marx'ın bütün hayatı boyunca yaptığı çalışmalarda, kapitalist üretim tarzının insanın kendisini gerçekleştirmesinin önündeki en büyük engel olduğuna inandığı açıkça görülmektedir. Marx'a göre, kapitalist üretim tarzı doğası gereği, insanı insanlığından ederek yabancılaştırmaktadır. Dolayısıyla yabancılaşma kavramı, Karl Marx'ın düşünce dünyasının temellerini oluşturan en önemli kavramlardan biridir. Bu makalede Marx'ın insan ve toplum tasavvurunun ışığında, insanın kapitalist toplumda yaşadığı yabancılaşma etraflı bir biçimde ele alınacaktır. Bunun için, çalışmada önce, Marx'a göre yabancılaşma kavramının ne ifade ettiği açıklanacak, sonra kapitalist üretim ilişkilerinde nasıl yaşandığına değinilecek, son olarak yabancılaşmanın nasıl aşılabacağı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Yabancılaşma, proletarya, kapitalizm, emek, işbölümü

Alienation in capitalist society from the viewpoint of Karl Marx

Abstract

It is clearly seen that in his works throughout all his life Marx believed that capitalist mode of production is the biggest obstacle to the self realization of human being. According to Marx, the capitalist mode of production by nature dehumanizes and alienates human being. Therefore, the concept of alienation, is one of the most important concepts that constitute Marx's world of thought. In this article the alienation of human being in the capitalism is thoroughly discussed in the light of Marx's conception of human being and society. In order to do this, firstly the meaning of the concept of alienation for Marx will be explained. Then how alienation is realized within the capitalist relations of production will be considered. Lastly the article will focus on how the alienation can be overcome.

Keywords: Alienation, proletariat, capitalism, labor, division of labor

Giriş

Marx'ın insan ve toplum kavrayışı, ondokuzuncu yüzyılın Batılı toplumlarında, hem kapitalist modernleşmenin ulaştığı aşamanın insan karşısı özelliğini ifşa etmede, hem de sömürünün ortadan kaldırıldığı sınıfsız bir toplumun nasıl kurulabileceğiyle ilgili ortaya koyduğu bilimsel düşüncelerle evrensel bir nitelik taşır. Yabancılaşma kavramı teolojik, metafizik, materyalist ve psikolojik alanlarda farklı yorumları bulunan bir kavramdır. Yabancılaşma kavramının tarihinin, insanlığın tarihi kadar eski olduğu söylenebilir de, kavramın felsefe alanına ilk kez Hegel'in düşünceleriyle girdiği kabul edilmektedir (Hilav, 1993: 44). Bilindiği üzere, Antik Yunan felsefesini ve aydınlanma geleneğinin mirasını özümlemiş bir düşünür olan Marx'ın, sosyolojik evrenini şekillendiren temel düşünce, kapitalist üretim tarzının, insanın insan olmasının bir başka deyişle kendisini

* Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: zaferdemir1919@hotmail.com

emek gücüyle özgürce gerçekleştirmesinin önündeki en büyük engel olduğudur. Marx'a göre insan doğası, onun emek gücünden bağımsız düşünülemez. Çünkü "İnsan doğası, insan potansiyelini hem ifade eden hem de dönüştüren emekle yakından bağlantılıdır" (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 75). Bu yüzden kapitalist toplumların temel çelişkisi, insanın doğası ile emeğin üretim ilişkilerindeki yeri ve değeri arasındadır. Marx'a göre, kapitalist bir toplumda emeğin üretim içindeki yeri, işçiyi ürettiği ürüne dolayısıyla emeğine, insan olarak kendisine ve sosyo-kültürel olarak çevresine yabancılaştırıcı bir nitelik taşır. Yabancılaşma kavramı, neredeyse Marx'ın bütün bir düşünce dünyasının temelini oluşturuyor olsa da, alanda, Marx'ın bu konudaki görüşleri konusundaki derli toplu çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir.

Yabancılaşma kavramı

Yabancılaşma kavramı, teolojik, metafizik, materyalist ve psikolojik alanlarda farklı yorumları bulunan bir kavramdır. Her ne kadar yabancılaşma kavramının tarihinin, insanlığın tarihi kadar eski olduğu söylenebilirse de, kavramın felsefe alanına ilk kez Hegel'in düşünceleriyle girdiği kabul edilmektedir (Hilav, 1993: 44). Hegel'e göre yabancılaşma, onun "mutlak ruh" (geist) olarak kavramlaştırdığı varlığın, kendini dışsallaştırması anlamına gelir. Mutlak varlığın kendini dışsallaştırmasının cisimleşmiş hali doğadır. Yabancılaşma işte bu mutlak varlığın kendi dışında bir başka gerçeklik olmadığının farkına varması ve özüne dönerek bu yabancılaşmadan kurtulmasını ifade eden bir süreçtir. Hegel'e göre bu sürecin temel aktörü bu mutlak varlığın kendisinde vücut bulduğu insanın kendisidir. Hegel, bu metafizik düşüncelerinin bir sonucu olarak insanlık tarihindeki büyük dönüşümleri mutlak ruhun kendi özüne dönüşünün uğrak noktaları olarak değerlendirmiştir. Hegel'de kavramsal planda işleyen bu "baş aşağı diyalektik" sonradan Marx'ın kendisinin de dile getireceği gibi, Marx tarafından "ayakları üzerine bastırılacak" ve bir diğer deyişle somutlaşarak, Marx'ın insan ve toplum kavrayışını açıklayan nesnel bir nitelik kazanacaktır. Çünkü "Marx, emek ve insan doğası arasında doğal bir ilişki olduğuna inandığı halde bu ilişkinin kapitalizm tarafından engellendiğini düşündü. Saptırılan bu ilişkiyi yabancılaşma olarak adlandırdı" (Ritzer, 2014: 164). Dolayısıyla yabancılaşma olgusunun iktisadî bir olgu olarak kapitalist üretim tarzı içindeki varlığının somut bir biçimde ortaya konulması da, Marx'ın çalışmalarıyla mümkün olacaktır. Marx, yabancılaşma konusunu özellikle *1844 El Yazmaları*'nda ele almış, sonra bu kavramı sosyo-ekonomik boyutlarıyla *Grundrisse* ve *Kapital*'de derinliğine incelemiştir (Ergil, 1980: 45). Yabancılaşma, kavramının etimolojik kökeni ve anlamı hakkında kısaca şunları söylemek mümkündür. Hegel'in felsefî düşüncelerinde, Almanca "entfremdung" kelimesini kullanarak dile getirdiği, varoluşçu bir öz taşıyan yabancılaşma kavramı, Marx'ın düşünce dünyasında kapitalist üretim tarzı içinde, insanla ilişkisi bağlamında sosyal gerçekliği açıklayan bambaşka bir anlam kazanmıştır (Hilav, 1993: 48-49).

Marx, eserlerinde yabancılaşma kavramını daha esaslı bir biçimde ortaya koymak için onu bir takım yardımcı kavramlarla birlikte kullanır. Dolayısıyla yabancılaşma kavramının bir kaç tamamlayıcı ögesi olduğundan söz etmek mümkündür. "Marx'ın orijinal Almancasında bu kavram için farklı anlamlar taşıyan birkaç değişik kelime kullanıldığı için -nesneleşme, uzaklaşma ve türüne yabancılaşma gibi- yardımcı kelimelere ihtiyaç duyulmuştur" (Bocock, 2005: 53).

Yabancılaşma süreci, yabancılaşmanın etkileri ve kategorileri

Marx'a göre yabancılaşma, öncelikle emekçinin arzu ve isteklerinin dikkate alınmadığı kapitalist üretim ilişkileri içinde, emekçiye “zorla” dayatılan işbölümüyle ortaya çıkar. Çünkü bu düzende üretim süreci kılı kırk yaracak bir biçimde mühendislik bilgisine dayanılarak hesaplanır. İşçiler, temel işgücü niteliklerine göre sınıflandırılarak oluşturulmasına hiçbir katkılarının olmadıkları bir işbölümü içinde “zorla” işe koşullar. “Marx'a göre, modern sanayi yeni bir işbölümü oluşturmaktadır. Artık işçi makinenin canlı bir parçası haline dönüşmektedir. Çağdaş üretim sürecinde emeğin yabancılaşması, üretimin ağırlıkla elle gerçekleştirildiği geleneksel imalathanelere oranla çok daha yüksek orandadır” (Bayhan, 1997: 31). Kendi potansiyellerini özgürce işe katabilecekleri olanaklardan mahrum bırakılan işçiler, bu yoğun ve rutin üretim koşulları içinde giderek “bir vida sıkıcısı” durumuna gelirler. Böylece hayatî bir önem taşıyan çalışma etkinliğinin kendisi işçi için kendi yeteneğini, potansiyelini kendisiyle barışık bir biçimde özgürce sergileyebileceği bir alan olmaktan çıkar ve evini geçindirebilmek için katlanmak zorunda olduğu “bir angarya” haline gelir.

Yabancılaşma aynı zamanda, insanın kendi emeğiyle yarattığı her türlü ürünün üretim sürecinin sonunda onun denetiminden çıkarak ona yabancı bir gerçeklik kazanması demektir. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, Marx'a göre, kapitalist üretim ilişkilerinde üretimin gerçekleşmesi bütünüyle emeğin varlığıyla mümkün olan bir süreci ifade eder. Ancak, emeğin bu yaratıcı varlığı, kapitalist üretim koşullarının (işbölümünün) hem kendisinden hem de bu koşulların sonucunda yaratılan üründen dışlanmakta, bu durum insanın (emeğin) kendisine yabancılaşmasına yol açmaktadır. Marx'ın insan ve toplum tasavvurunun temelinde bulunan en önemli kavramlarından biri olan yabancılaşma, bütün bir kariyeri boyunca Marx'ın düşüncelerinin yönünü ve oluşumunu önemli ölçüde belirleyen bir kavram olmuştur.

Marx'a göre yabancılaşma, özellikle dört kategoride kendini, ortaya koyar: insanın üretici etkinliğiyle ilişkisinde, insanın ürünüyle ilişkisinde, insanın diğer insanlarla ilişkisinde, insanın türüyle olan ilişkisinde. “Yabancılaşma zincirleme bir süreçtir, kişinin kendi emeğine yabancılaşması ister istemez, kendi türüyle, doğayla ve toplumla olan ilişkisini de etkiler. Kendi emeğine yabancılaşan insan, Marx'a göre kendi türsel özelliğinden yani insanı insan yapan evrensel üretim yapabilme yetisinden yoksun bırakıldığı için, kendi türsel özelliğine ve dolayısıyla kendi türüne de yabancılaşmaktadır” (Örs, 2014: 181-182).

Yabancılaşmanın ilk olarak insanın üretici etkinliğiyle ortaya çıkması, Marx'a göre üretim etkinliğinin insana “dışsal” olduğu gerçeğiyle ilişkilidir. Yani çalışma insanın özsel varlığına içkin bir gerçeklik olmayıp insanın dışında yer alır. “Marx insana, doğal ve türsel olarak ikiye ayırdığı belirli güçler atfeder ve bu güçlerin her birinin bu güçlere denk gelen gereksinimler aracılığıyla insanın bilincine yansıdığını söyler” (Ollman, 2008: 222). Marx'a göre birey, bu güçleri gerçekleştirmek için neye ihtiyaç duyuyorsa onu üretir. İnsanın kendisini ihtiyaç duyduğu şeylere uygun olarak gerçekleştirmesi, insanın dışında kalan varlıklarla (insanlar dâhil), nesnelere mümkün olur. Bu gerçekleşmede ilk aşama, insanın nesnelere sahiplenmesiyle başlar. Nesnelere sahiplenilmesi insanın dışındaki doğayı özüne katma onu değiştirip dönüştürürken aynı zamanda da kendisini dönüştürmeyi içermektedir. İnsanların nesnelere sahiplenmesindeki temel araç ise insan ve doğayı birbirine bağlayan, yakınlaştıran etkinliğin kendisidir. Marx'a göre insan etkinliği, insanın güçlerinin uyum içinde birlikte işe koşulmasıdır. Bu etkinlik sonucunda insan, hem doğayı ve doğanın kendisine koyduğu kısıtlamaları hem de bu faaliyet sonucunda kendisini değiştirip

dönüştürerek potansiyellerini artırır kendisi için yeni imkânlar kazanır. Elbette burada dile getirmeye çalıştığımız etkinlik, insanın özsel varlığıyla, yani yetenekleriyle, ilgileriyle uyumlu bir etkinliktir. Ancak işçinin kendisinin belirlemediği, kapitalistin kârını artırmak için çok ince mühendislik bilgisiyle planlanan kapitalist çalışma koşullarında işe zorla koşularak gerçekleştirdiği etkinlik, özünde bir yabancılaşma taşımakta ve bunun sonucunda işçinin etkinliği onun yaratıcı yeteneğini geliştiren, onu mutlu eden bir etkinlik olmaktan uzaklaşmaktadır. Bu anlamda “işçinin kendi etkinliği ona özgür olmayan bir etkinlik olarak görünüyorsa, o zaman işçinin bu etkinliğe, başka birinin hizmetindeyken, başka birinin baskısı, zoru ve boyunduruğu altındayken yaptığı etkinlik gözyle” (Ollman, 2008: 225-226) baktığı söylenebilir.

Kapitalistin çalışma koşulları üzerindeki etkisi son derece sistemli ve bütüncül bir karakter taşır. Kapitalist, işçinin çalışma koşullarını, ne kadar mal üreteceğini, kaç saat çalışılacağını, çalışmanın şeklini, iş yoğunluğunu önceden sıkı bir biçimde belirler. İşçi kendi öz varlığının hiç dikkate alınmadığı bu çalışma koşullarında ürettikçe yoksunlaşır, kendine olan saygısı azalır, bedensel ve zihinsel olarak harcadığı enerji giderek onu tüketen bir hastalık özelliği kazanır. İşçi bu çalışma koşullarının zorunlu bir sonucu olarak adeta makinenin bir uzantısına, üretim çarkının bir dişlisine dönüşür. Böylece işçinin ruhsal dünyasında meydana gelen değişimin sonucunda işçi, sadece yemek, içmek, üremek, evindeyken istediği kılık kıyafeti giymek gibi işlevlerinde özgürce etkin olabildiğini, bunun dışındaki insanî işlevlerini yerine getirirken ise kendisini hiçbir şey gibi değil ama bir hayvan gibi hisseder. Bu açıdan “hayvansal olan insanîye dönüşür ve insanî olan hayvansala dönüşür. Elbette yemek, içmek, üretmek vs. de özgün insanî işlevlerdir. Ama hepsini tek ve nihai amaçlara çeviren bir soyutlama yapılırsa bunlar, diğer bütün insanî etkinliklerin alanından ayrılan hayvansal işlevlerdir” (Ollman, 2008: 226).

Marx’ın yabancılaşma kavramıyla ilgili gördüğü bileşenlerden ikincisi “insanın ürünüyle ilişkisi”dir. Bu ikinci aşamada yukarıda sözünü ettiğimiz son derece olumsuz çalışma koşulları içinde üretim yapan işçi, bu üretimin sonucunda ortaya koyduğu ürünün kendisine yabancılaşır. Kapitalist ekonomi anlayışına göre, sermaye, teknoloji, emek üçlüsü her ne kadar üretimin girdisini oluşturduğu iddia edilse bile Marx’a göre bu söylem emeğin sömürülmesini perdelemek amacıyla geliştirilen ideolojik bir söylemdir. Ona göre üretimin gerçekleştirilmesinde esas olan şey işçinin emegidir. Marx’ın diliyle söylersek eğer “emek birikmiş sermaye” demektir. Çünkü özel mülkiyenin kaldırılması üretimin niteliğini ve gerçekleşmesini engelleyecek bir duruma yol açmaz. İşçi kapitalist üretim ilişkisi içinde ne kadar çok üretirse öz varlığı o kadar zayıflar, güçsüzleşir. Ne kadar çok çalışırsa kapitalistin sermayesini o kadar artırır, kendini ise o denli yoksullaştırır. Çünkü ürettiği ürün üzerindeki hakları, kapitalist tarafından ücretlendirme yoluyla bütünüyle elinden alınır. Bu haklar artı değer olarak kapitalistin sermayesine eklenir. Böylece gerçekleştirdiği üretimin sonucunda ortaya konulan ve açık kapitalist pazarda satılan ürünün kendisi, işçinin karşısına ona bütünüyle yabancı bir güç olarak dikilir. Yabancılaşmanın çalışma etkinliğinden sonra gelen bu aşaması, “İşçinin kendi ürününe yabancılaşması sadece emeğin bir nesne, dışsal bir varlık olması değil, aynı zamanda ürünün işçinin dışında, bağımsız olarak, kendisine yabancı bir şeymiş gibi var olması” (Ollman, 2008: 229) anlamına gelir.

Kapitalist olsun veya olmasın bütün toplumlarda, insanın üretici etkinliği onun yarattığı üründe nesneleşmektedir. Ancak bu durum kapitalist üretim ilişkisi içinde meydana gelen yabancılaşmayı açıklayan ayırt edici bir nitelik taşımaktadır. Bu daha önce de sözü edildiği gibi işçinin emeğinin sonucu olarak ortaya çıkan ürünün hem

insanın dışında insana yabancı bir nesne olarak var olması, hem de onun karşısına onu baskı altına alan yabancı bir güç olarak çıkmasıdır. Bu cümlenin ilk bölümü yani “ürünün insana yabancı bir nesne olarak var olması” kapitalist üretim ilişkisinin gerçekte emeğin ürünü tek başına yaratan bir değer olduğunu gizleyen niteliğiyle, dolayısıyla onu yaratan işçinin bu durumu kavrayacak bilinç seviyesinde olmayışıyla ilişkili bir durumdur. İşçinin bireysel olarak bu farkında oluş durumu, örgütlü bir mücadeleye yol açmadıkça, kapitalist üretim koşullarını değiştiremeyeceği için önemli değildir. Ancak bu durumun farkına varan işçinin, yabancılaşmayı, bu durumun hiç farkında olmayan bir işçiye göre daha sert yaşayacağını da söylemek mümkündür.

Gerçekten de Marx, neredeyse bütün bir düşüncesini, insanı kendinden uzaklaştıran bir başka deyişle insanlığından eden yabancılaşmanın ortadan kaldırılması üzerine bina etmiştir. Marx’ın, geniş bir perspektiften bakıldığında, insanın doğayla uyum içinde, ne çalışma koşullarında ne de gündelik hayatında hiçbir baskı altında kalmadan, kendisini yetenekleri ölçüsünde özgürce ortaya koyarak gerçekleştirmesini istediği söylenebilir. Bu da ister kapitalist isterse sosyalist olsun her türlü toplumsal düzende, çalışmanın bir zorunluluk olmaktan çıkıp yapılmasından mutluluk duyulan, gönenc duyulan bir uğraş haline gelmesiyle mümkündür. Marx bu durumu *Alman İdeolojisi*’ndeki ünlü pasajda çok açık olarak dile getirir:

Herkesin başka bir işe meydan vermeyen bir faaliyet alanının içine hapsolmadığı, herkesin hoşuna giden faaliyet alanında kendini geliştirebildiği komünist toplumda, toplum genel üretimi düzenler, bu da, benim için, bugün bu işi, yarın başka işi yapmak, canımın istediğince, hiçbir zaman avcı, balıkçı ya da eleştirici olmak durumunda kalmadan sabahleyin avlanmak, öğleden sonra balık tutmak, akşam hayvan yetiştiriciliği yapmak, yemekten sonra eleştiri yapmak olanağını yaratır (Marx, 2010: 59–60).

Marx’ın insanın yabancılaşmasıyla ilgili ortaya koyduğu üçüncü kategori “insanın kendi türüne” bir başka ifadeyle kendisine yabancılaşmasıdır. Düzenlemesine hiçbir katkıda bulunamadığı koşullarda hayatını idame ettirmek, ailesinin geçimini sağlamak kısaca yaşamak için “zorla” çalışmak durumunda olan insan (emekçi) bu rutinin içinde giderek kendi doğasından, gerçekleştirmek istediği özünden uzaklaşır, kendisine yabancılaşarak Marx’ın deyişle “hayvanlaşmaya” başlar. Çünkü çalıştıkça tükendiğini, çaba harcadıkça varlığının budandığını hisseder. Artık bir hayvan gibi sadece yemek, içmek, tüketmek amacıyla üretiyordur. Üretmediği zaman işten atılacağı, çoluk çocuğunun zor durumda kalacağı korkusu emekçinin ruhsal ve zihinsel bütünlüğünü yıkarak, onu hem yarattığı ürün karşısında hem de kendisine karşı değersiz kılar. İnsan (emekçi), aşırı uzmanlaşmayla karakterize olan karmaşık yapıdaki kapitalist üretim tarzının çalışma düzeni içinde Marx’ın deyişle “makinenin bir uzantısı” olarak bir “cıvata sıkıcısı” durumuna gelir. Görüleceği gibi kapitalist çalışma düzeni, insanın biricikliğini, yeteneğini, kendini gerçekleştirme arzusunu ve gücünü elinden almakta, onu kendi düzeni içinde öğüterek un ufak etmektedir. Yabancılaşmanın bu aşamasında Marx, türsel yabancılaşma ile insanın neleri yitirdiğini netleştirmek amacıyla insan ve hayvan arasında çok sayıda karşılaştırma yapar. Kapitalist, işçinin emeğinin ürününe sahip olduğunda, işçinin inorganik bedeni, yani doğa ondan koparılıp alınmış olur. Böylece işçinin “hayvanlar” karşısındaki üstünlüğü aleyhine döner (Ollman, 2015: 242).

Görüleceği üzere Marx, insanın bilinçli etkinliğini onu hayvandan ayıran en önemli farklardan biri olarak görmekte, emeğinin sonucunda ürününe kapitalist tarafından el konulmasının insanı nesneleştirdiğini belirtmektedir. Kısaca söylemek gerekirse, kapitalist üretim tarzı içinde insan, onu diğer canlı türlerinden ayıran insan olma niteliklerinden arındırılır. Eskilerin deyimiyle nevi şahsına münhasır olan kişiliği

silinir, böylece kapitalist üretimin planlanmasının üretimin standardize edilmesinin bir aracı haline gelir. Böylece Marx'ın deyişiyle, insan için hayat “çalışmak için bir fırsat olacağı yerde, çalışmak hayatta kalmanın bir aracı haline gelmiştir” (Ollman, 2015: 243).

Marx, üretimin öznesi olan insan (emekçi) açısından yabancılaşmanın dördüncü aşaması olarak, “insanın diğer insanlarla yabancılaşması”na dikkat çeker. Çünkü insan gerek üretim sürecinin içinde gerekse dışında toplumsal bir varlıktır. İnsan toplumsal hayatın birçok ilişkisine farklı rollerle girip çıkmaktadır. Söz gelimi o fabrikada üretim süreci içinde işçi, ailesinde baba ya da anne, diğer ilişkilerinde sevgili, dost, arkadaş vb. olarak tanımlanır. Dolayısıyla üretim süreci içinde kendi emeğine yabancılaşmanın bir sonucu olarak kendi türüne de yabancılaşarak nesneleşen insanın, ailesinden başlayarak kendi çevresiyle kurduğu ilişkilerin sağlıklı ilişkiler olması beklenemez. İnsanın, kapitalist üretim süreci içinde elinden alınan kimliği onun ruhsal ve zihinsel dünyasındaki bütünlüğü yıktığı gibi, doğal ve insansal çevresiyle de kurduğu ilişkileri de niteliksizleştirir.

Öte yandan Marxist literatüre için bir kavram olarak yabancılaşma, kapitalist üretim tarzı içinde, sadece üretim sürecinin asli unsuru olan işçiyi değil sermaye sahibini, yani kapitalisti de içine alan bir özellik taşımaktadır. Marx bu durumu *1844 El Yazmaları*'nin “Yabancılaşmış Emek” bölümünde dile getirmektedir. Marx'a göre, yabancılaşmış emeğin maddi dışavurumu olan özel mülkiyet, her iki ilişkiyi de, işçinin emekle olduğu gibi kendi emeğinin ürünü ve işçi olmayan ile ilişkisini de, işçi olmayanın işçi ve işçinin emek ürünü ile ilişkisini de kapsamaktadır. İşçide yoksunlaşma, yabancılaşma etkinliği olarak görünen şeyin, işçi olmayanda da bir yoksunlaşma, yabancılaşma olarak ortaya çıktığını söyler. Ancak bir farkla; “işçinin kendi kendisine karşı yaptığı her şeyi, işçi olmayan (kapitalist) işçiye karşı yapar, ama işçiye karşı yaptığı şeyleri kendi kendisine karşı yapmaz” (Marx, 2011: 153).

Demek ki yabancılaşma süreci, kapitalisti de içine almakta, onu kendisine (insanî özüne) yabancılaştırmaktadır. Çünkü Marx'ın da ifade ettiği gibi o işçinin kendi kendisine yaptığı her şeyi yani işçinin kapitalist üretim tarzı içinde, sermayenin kârını üreterek artırdıkça hem yoksullaşır hem de insanal özelliğinden yoksunlaşmasının koşullarını yaratandır (Ollman, 2015: 248). İşçilerin emeklerini çaldığını, “emeğin cisimleşmiş sermaye” olduğunu işçiden çok daha önce, en iyi bilen odur. O, bunun bir haksızlık olduğunu bilmektedir, ama bu koşullar onun yaşam standardını işçinin tam tersine artırdığından, üretim süreci işçinin yoksunlaşmasına yol açarken, bu sömürünün bilincinde olmak onu işçide görüleceği gibi insanlığından çıkarmaz. Ancak onun dünyasında insanal üretimin amacı üretimden daha fazla “para kazanmak” olduğundan bu durum ise ister kapitalist olsun ister olmasın insanın kendisine yabancılaştığının en önemli göstergelerinden biridir. Ollman (2015: 216) bu konuda şunları söylemektedir.

Marx, yabancılaşmanın göstergelerinden biri “her şeyin insanlık dışı bir gücün egemenliği altında “olmasıdır diyor ve ekliyor: “Bu durum, kapitalist için de geçerlidir.” Yabancılaşmanın formları her sınıf için farklıdır; çünkü sınıfların konumları ve yaşam tarzları farklıdır ve tahmin edebileceğimiz gibi en ciddi sıkıntıları çeken proletaryadır.

Görünen o ki, kapitalist üretim tarzı içinde proletarya kendisine yabancılaşmıştır. Çünkü üretim sürecini en etkin unsuru, ürünün yaratıcısı olmasına rağmen, üretim süreci sonucunda ortaya konulan üründen dışlanmıştır. Bir başka deyişle kapitalist tarafından ürün üzerindeki haklarından zorla alıkonulmuştur. Aynı şekilde bu üretim tarzı kapitalisti de yabancılaştırmaktadır çünkü üretim sürecinde kapitalistin durumu ortaya konulan etkinliğin bir parçası değildir. Bir başka deyişle varlığı, etkinliğin

içindeki “varlığı”nı değil, olsa olsa “yokluğu” nu göstermektedir. Söz konusu kitabında Bertell Ollman (2015), üretimle kurulan doğrudan ilişkinin Marx’a göre, insanî gerçekleşmenin özsel bir unsuru olduğunu söyler. Bu nedenle “kapitalistin (ya bedensel ya da zihinsel) tek taraflı gelişimi, kendine özgü yabancılaşmasının bir parçasıdır. Böylece Marx, işçiden ve aynı şekilde kapitalistten “aklı ve fiziksel açılardan insanlıktan çıkmış varlık” olarak bahsedebilmektedir” (Ollman, 2015: 247). Ancak kapitalist üretim sürecinde ayrıcalıklı bir konumdadır. O nedenle onun yaşadığı yabancılaşma onun fabrika tezgâhlarında insanlığından ettiği işçinin durumuyla kıyaslamaz. Ancak işçilere bir sömürü nesnesi olarak davranıyor olduğunun bir biçimde farkında olmasının yol açtığı yabancılaşmanın, onun da “insanî” özelliklerini yitirmesine neden olacağı söylenebilir. Ama bunun için de kapitalistin üretken etkinliğin bir parçası olmadığı farkında olması gerekir. Çünkü “üretken olmayan eğilimlerinin bilincinde olmaması” da, yabancılaşmanın bir fonksiyonu olmakla birlikte, bu durum onun üretken olmayan eğilimlerini ve ben yaşantısını anlaşılır kılmayı olağanüstü zorlaştırmaktadır (Funk, 2013: 148). Kısaca yabancılaşmanın etkilerine bağlı olarak kapitalistler de insanî güçlerinden yoksun kalmakta, dolayısıyla da sadece nesnelere satın alarak var olabilmektedirler. Hatta kapitalizmin daha ileri aşamalarında giderek dünyadaki varlık nedenlerini sadece daha çok paraya sahip olmaya bile indirgemektedirler.

Yabancılaşmanın bir başka yüzü: Şeyleşme

Şeyleşme kavramı, Lukacs'ın Marxçı kurama yaptığı en önemli katkılardan biridir. Marx, *metaların fetişizmini*, “kapitalist toplumda eyleyenlerin, metalara ve piyasaya bağımsız bir varoluş tanıdıkları süreç” olarak görmüş. Lukacs ise metaların fetişizmi kavramını, şeyleşme kavramının temeli olarak kullanmıştır (Ritzer ve Stepnisky, 2018: 135). Başka bir ifadeyle “Marx’ın “yabancılaşma kuramı”, kapitalist toplumdaki “şeyleşme”yi de kapsamaktadır. Yani “şeyleşme” kavramı, Marx’ın düşünce dünyasında “meta fetişizmi” olarak ortaya koyduğu gerçeğin bir fonksiyonu olarak düşünülebilir. Çünkü Marx, kapitalist üretim tarzı içinde gerçekleşen üretimin sonunda ortaya çıkan ürünü “emtia”ya da “meta” olarak kavramlaştırmaktadır. Kapitalist üretim tarzı içinde işçinin emeğinin cisimleşmiş hali olan ürünün (metanın) işçinin ellerinin arasından kayıp gitmesi ve onun karşısına adeta ona karşı bir güç olarak dikilmesi gerçeği dikkate alındığında bu durumun işçinin bilincini “şeyleştirilmesi” kaçınılmaz bir hale gelmektedir. Bu anlamda Marxist kuramcılardan Lukacs’ın kullandığı “réification” kavramı Marx’ın metaların fetişizmi kavramıyla yakından ilişkilidir. Hilav, Marx’ın felsefî gelişimi göz dikkate alındığında onun “yabancılaşma” kavramının farklı anlamları içinde bu kavrama yabancılaşmanın bir türevi olarak yaklaştığını söylemektedir. Ona göre bu kavram “yabancılaşmanın” tikel bir halini temsil etmektedir. Kapitalist üretim tarzı içinde meta üretimi sonucu, insanların ürünlerinde ortaya çıkan yabancılaşmayı yani ekonomik yabancılaşmayı anlatır. Meta üretimi sonucunda ekonomik ürünler, insanların ürünleri olarak değil, bağımsız birer varlık olarak görünürler. Dolayısıyla da “insanların dışında bir nesnellik (objektivite) kazanır; eşya haline gelir. İnsanlar, tabiatla ve hemcinsleri ile aralarındaki ilişkileri kendilerinden bağımsız şeylerin ilişkisi olarak görür ve aldanırlar” (Hilav, 1993: 95). Marx “şeyleşme”nin yabancılaşmanın bir sonucu olduğun açıkça ortaya koyar. Marx’a göre, insan, kendinin bilincinde olduğundan, insanın yabancılaşmış nesnel varlığı -ki Marx bunu “şeylik” olarak kavramlaştırır- gerçekte onun kendilik bilinci olarak şeyleşmiştir.

Kendinin bilinci olarak şeylik, insanın yabancılaşmış bilincinden başka bir şey olamaz. Dolayısıyla şeylik, şeyleşme, insanın söz ve eylemlerinde kendini yabancılaşmanın bir fonksiyonu olarak açığa vurmaktadır (Marx, 2011: 223).

Görüleceği üzere şeyleşme kavramı, ürün henüz üretim aşamasındayken ürüne yani metaya için bir özellik taşımaktadır. Dolayısıyla onun üretim sürecinin içinde hem onu üreten için, hem de üretim sürecinin sonucunda, meta kapitalist pazarda dolaşıma çıktığında onu satın alacak için çift yönlü bir etkiye sahip bir olgu olduğunu söylememiz mümkündür. Marx, kapitalist üretim tarzı içinde yapılan üretiminin sonucunda ortaya konulan ürünün, kapitalist piyasa içinde dolaşıma girmesiyle birlikte ortaya çıkan ve ürünün kullanım değeri üzerinde değişim değerinin (paranın) egemen olmasının, insanı kendi yarattığı ürüne, kendisine ve diğer insanlarla olan ilişkilerine yabancılaştırdığını, onu insanı özelliklerinden arındırarak yoksunlaştırdığına dikkati çekmektedir. Bu bağlamda Marx (2013: 109), paranın gücünü *Grundrisse*’de şu sözlerle dile getirir: “Para ‘toplumun gezen rehini’ olarak işe yarar, bireyler onun kendi toplumsal ilişkisini nesne olarak kendilerine yabancılaştırdıkları için bir özelliğe sahip olur.”

Kısacası söylememiz gerekirse “şeyleşme” sonucunda bilincimiz artık kendi bilincimiz değil, toplumun bize dışarıdan ve yabancı bir gerçek gibi kabul ettirdiği bir bilinç durumuna gelmektedir. Bu durum “yabancılaşmanın özel bir halidir. Başka deyişle, bilincin yabancılaşması halidir (Hilav, 2008: 193). Bu olgunun somut karşılığı ise kapitalist bir toplumda paranın her şeyi satın alabileceğine inanılan bir nesne konumuna gelmesi, buna bağlı olarak da insanlar arası ilişkilerin giderek “şeyler arası ilişkiler” haline dönüşmesidir.

Marx’ın yabancılaşma ve onun bir fonksiyonu olan şeyleşmeyle ilgili düşüncelerinden hareketle, çağdaş kapitalist toplumlarda yabancılaşmanın üretim sürecini aşarak toplumsal hayatın her alanına kök saldığından söz etmek mümkündür. Tüketim kültürünün yeni kahramanları, artık bir hayat tarzı üzerinde düşünmeksizin, gelenek ya da alışkanlık yoluyla benimsemekten ziyade, hayat tarzını, bir hayat projesi haline getirir. Bir hayat tarzı çerçevesinde bir araya getirdikleri ürünlerin, giysilerin, pratiklerin, tecrübelerin, görünüşlerin ve bedensel özelliklerin tikelliğinde kendi bireyselliklerini ve üslûp anlayışlarını teşhir ederler (Featherstone, 2013: 155). Artık günümüz kapitalist toplumlarında insanlar, tükettikleri nesnelere kimliğini, çıplak, huzursuz ruhlarını örtecek bir giysi gibi giyinmekte, böylece kendilerinde var olmayana nesnelere üzerinden ulaşmaya çalışmaktadırlar. Söz gelimi kullanılan bir cep telefonunun markası, oturulan evin muhiti ve fiyatı, onu kullanana kendiliğinden bir anlam yüklemekte, kişiye kendisini daha değerli hissettirmektedir. Dolayısıyla yabancılaşmanın etkilerinin kılık değiştirerek tüketim toplumunun bütün alışkanlıklarına sızdığından, giderek toplumun dokusunda kanserli bir hücre gibi çoğaldığından söz edilebilir. Robert Bocock *Tüketim* adlı kitabında bu konuya değinmektedir. Bocock’a göre, modern kapitalizmin işleyiş süreci içinde yabancılaşma, Marx’ın öne sürdüğünden daha karmaşık bir hâl almış daha derinlere işlemiştir. Çünkü üretimle bağı kopmuş tüketim toplumlarında yabancılaşmanın etkileri, tüketim süreçlerine de sızmıştır. Tüketim, günümüzde, artık sadece Marx’ın yukarıda ileri sürdüğü yeme, içme ve neslini sürdürmeden ibaret hayvansal fonksiyonların egemenliği altında değildir. Modern kapitalist toplumlarda tüketim, sembolik anlam sistemleri üzerine kuruludur. Bu sistemler hem modern tüketim mallarının tasarımında hem onlarla ilgili reklamlarda görülmekte, hem de yaratıcılık olgusunun yabancılaşmış şekilleri üzerine kurulmaktadır (Bocock, 2005: 58).

Yabancılaşmanın aşılması

İşçinin kapitalist üretim ilişkisi içinde emeğine yabancılaşması, işçi açısından bir madalyonun tersi ve yüzü gibi, hem negatif hem de pozitif bir yön taşır. Negatif yönü, anlaşılacağı üzere işçinin emeğine yabancılaşmasıdır. Pozitif yönü ise bu yabancılaşmanın, yabancılaşmadan kurtulmanın eşliğini oluşturan bir zorunluluk taşıyor oluşudur. Çünkü işçinin bu yabancılaşmaya maruz kalmadan onu aşacak bir bilinç geliştirebilmesi mümkün değildir. Marxizme göre, yabancılaşma işçinin, hem bir sınıf olduğunun bilincine hem de hem de sınıfsız bir dünyanın önünü açacak tek gücün işçi sınıfı olduğunun farkına varmasını sağlar. Yabancılaşmanın bütünüyle ortadan kalkmış olduğu toplum Marx'a göre sınıfların olmadığı komünist toplumdur. Yabancılaşmayı hem kapitalist işbölümünün bir tezahürü olarak yani çalışma koşullarının kendisinden doğan bir durum hem de kapitalist tarafından ortaya konulan ürüne (cisimleşmiş emeğe) el koymanın bir sonucu olarak gören Marx, Hilav'ın (1993: 41) ifadesiyle "üretim araçlarının özel mülkiyetinin ortadan kaldırılmasının insanın yabancılaşmasına (otomatik bir biçimde olmasa da) son vereceğini açıkça söylemiştir. Ama bunu söylerken göz önünde tuttuğu ve eleştirmesini yaptığı şey, kapitalist sistemdeki özel mülkiyettir. Bu mülkiyetin ve işbölümünün ortadan kaldırılması, yani aşılması (dépassement) yabancılaşmayı da ortadan kaldıracaktır."

Ancak yabancılaşma sadece Marx'ın kapitalist üretim tarzı içinde işçinin etkinliğine ve emeğine yabancılaşmasıyla başlayan ve onun kendi türüne yani kendine ve kendi çevresindeki insan ilişkilerine sıçrayan bir süreç olarak sınırlamak pek mümkün görünmemektedir. Marx'a göre yabancılaşmanın aşılabilmesi her ne kadar kapitalizmin geldiği en son aşamada kesin bir biçimde mülkiyetin kaldırılmasına ve üretimin işçi sınıfının önderliğinde yeniden örgütlenmesine dayanıyor olsa da, insanın yabancılaşmadan kurtuluşu, ister sosyalist olsun isterse kapitalist, bir düzen olsun, insanın yeteneklerine uygun bir biçimde potansiyellerini gerçekleştirebilmesinin önünün açılmasıyla mümkün olacaktır. Bu da elbette mühendislik hesaplarıyla yapılan çalışma koşullarının düzenlenmesinde, onun yetenek, arzularını dikkate almayan, emekçiyi (işçiyi), gerçekleştirilmesi önceden "merkezi bir üst akıl" tarafından planlanmış üretim çarkının, bir dişlisi olarak gören işbölümü anlayışının ortadan kaldırılmasına bağlıdır. İşbölümü konusuyla ilgili olarak Hilav (1993: 41), sadece ilkel toplulukta ne özel mülkiyet ne de işbölümü var olduğunu dolayısıyla tarihin sadece bu dönemlerinde yabancılaşmanın olmadığını ifade eder. Ona göre, bunun dışında bütün sınıflı, işbölümlü (gerçek anlamıyla işbölümlü) toplumlarda, mülkiyet ister özel ister ortaklaşa karakter taşıyın, yabancılaşma olayı ile karşılaşmaktadır. Bundan ötürü, özel mülkiyetin bulunmayışı ile yabancılaşmanın bulunmayışı arasında belki doğrudan yani zorunlu bir ilinti kurulamaz. Ama bu ilinti kurulamadığı için de, Marx'ın, özel mülkiyetin ortadan kalkması ile yabancılaşmanın ortadan kalkacağını söylemiş olduğunun ileri sürülemeyeceğini söyler.

Bu düşüncelerine ek olarak Yabancılaşma Kavramı başlıklı yazısının ilerleyen bölümlerinde, Hilav'ın (1993: 44) yabancılaşmanın bütünüyle ortadan kalkması konusunda yeniden Marx'ın düşüncelerine göndermeler yaptığını, onun yabancılaşmanın tümüyle aşılabilmesi için işbölümünün aşırı şekilleri olan kafa ve kol emeğinin ve şehir ile köyün ayrılığına son verilmesi" konusundaki düşüncelerini hatırlattığını görüyoruz.

Devrim, ancak kölelik dayatmalarına karşı baş kaldırıldığı sürece gerçekleşme imkânı bulacaktır. Çünkü devrim kapitalizmin köleliğinden kurtulmak, özgürleşmek, insanlaşmak demektir (Özbudun vd., 2008: 82). Marx'a göre, insanın yabancılaşmadan

kurtuluşu, ancak kapitalist sistem, işçi sınıfının önderliğinde bir devrimle alaşağı edildiğinde gerçekleşecektir. Bunun sonucunda öncelikle özel mülkiyet kaldırılacak, böylece kapitalist işbölümünün de ortadan kaldırılmasıyla proletaryanın öncülüğünde kurulacak olan sınıfsız, yani komünist bir toplumun önü açılmış olacaktır. Devrimin işçi sınıfının yani proletaryanın öncülüğünde yapılması zorunludur. Çünkü “kendinde bir sınıf” olarak işçi sınıfı, ürünü yaratan olarak kapitalist üretim sürecinin asli unsurudur. İşçi sınıfının devrimin bir öznesi durumuna gelmesi ise onun “kendinde sınıf” olmaktan çıkıp “kendisi için sınıf” düzeyine gelmesiyle, dolayısıyla tarihi sınıfsız bir toplum için yani bütün insanlar adına değiştirecek, dönüştürecek bir bilinç seviyesine yükselmesiyle mümkün olmaktadır. İşçi sınıfı kapitalist düzeni alaşağı ederek sadece kendisini değil bütün insanları kapitalist üretim tarzı içinde yaşadıkları bu yabancılaşmadan kurtaracak, bir başka söyleyişle onların aslı yani insanî kimliklerine yeniden kavuşmalarını sağlayacaktır. Marx, işçi sınıfının bu tarihsel ve özgün kimliği konusunu şu sözlerle dile getirir:

Yabancılaşmış emeğin özel mülkiyet ile bu ilişkisinden, ayrıca toplumun özel mülkiyette vb. kölelikten kurtuluşunun, sadece işçilerin kurtuluşu söz konusu olduğu için değil ama bu kurtuluş insanın evrensel kurtuluşunu içerdiği için, kendini işçilerin kurtuluşu siyasal biçimi altında dile getirdiği sonucu da çıkar; insanın tüm köleliği işçinin üretim ile ilişkisinde içerildiği ve bütün kölelik ilişkileri bu ilişkinin çeşit ve sonuçlarından başka bir şey olmadığı için insanlığın evrensel kurtuluşu, işçilerin kurtuluşu içine konmuştur (Marx, 2011: 152).

Yabancılaşma kavramının neredeyse Marx’ın bütün düşünce dünyasının temellerini oluşturduğu gerçeğinden yola çıktığımızda, kapitalist toplumunda insanın, en temel niteliği olan çalışma etkinliği içinde yaşadığı yabancılaşmanın boyutları ve onu bu yabancılaşmadan kurtarmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla insanların bu yabancılaşmadan kurtulmaları son tahlilde ancak onların bilinçlenmeleriyle ilişkili bir durumdur. Elbette bunun başarılmasında Marx’ın da sözünü ettiği gibi işçi sınıfının tarihsel rolünün yanı sıra, toplumda yaşayan, kol ya da kafa emeğiyle geçinen her insana, özellikle yazar ve sanatçılara yani aydın sınıfa büyük bir sorumluluk düşmektedir. Marxist bir teorisyen olan Eagleton’ın Lukacs’a ilişkin değerlendirmeleri dikkate değerdir. Eagleton’ın (2014: 33) ifadeleriyle Lukacs’a göre en büyük sanatçılar, insan yaşamının uyumlu bütünselliğini yeniden kavrayabilen ve yeniden yaratabilenlerdir. Kapitalizmin yabancılaştırmaları vasıtasıyla genel ile özeli, kavramsal ile duyusalın, toplumsal ile bireyselin giderek birbirinden koptuğu bir toplumda büyük yazarlar, bütün bunları diyalektik, karmaşık bir bütünlükle bir araya getirebilen yazarlardır. Dolayısıyla büyük olarak adlandırılan sanat eserleri, bunu yaparak insanî bütünlüğün pek çok imgesiyle zenginliğini yansıtır böylece kapitalist toplumun yabancılaştırıp parçalamasına karşı savaş açarlar.

Sonuç

Yabancılaşma kavramı neredeyse Marx’ın bütün bir düşünsel dünyasının temellerini oluşturmaktadır. Çünkü Marx’ın temel düşüncesi, bir üretim tarzı olarak kapitalizmin insanın potansiyellerini özgürce gerçekleştirmesini engelleyerek onu ürününe, emeğine, kendisine ve çevresine yabancılaştırdığıdır. Marx, kapitalist üretim tarzı içinde ortaya çıkan yabancılaşmayı, işçinin bu yabancılaşmadan kurtulabilmesinin eşiği olarak görür. Çünkü paradoksal gibi görünmekle birlikte yabancılaşma olmaksızın işçi bu yabancılaşmayı aşacak bir bilinç edinemez. Marx’a göre, işçinin kazanacağı bu bilinç, önce onun sınıf bilincine varmasını (“kendinde sınıf”) sonra da işçi sınıfının

öncülüğünde sınıfsız bir dünyanın kurulması için (“kendisi için sınıf”) harekete geçmesini sağlar. Marx, yabancılaşmanın aşılmasının ancak, işçi sınıfının önderliğinde gerçekleşecek komünist bir devrimle mümkün olacağını öngörmüştür. Bu devrimin sonucunda özel mülkiyet ortadan kaldırılacak ve böylece yabancılaşmanın aşılması için en güçlü adım atılmış olacaktır. Öte yandan yabancılaşma, çağdaş kapitalist tüketim toplumlarında bugün, Marx’ın öne sürdüğü yabancılaşmanın bir fonksiyonu olan şeyleşmeyi de aşarak bambaşka bir gerçeklik kazanmıştır. Artık günümüz kapitalist toplumlarında insanlar, tükettikleri nesnelere kimliğini, çıplak, huzursuz ruhlarını örtecek bir giysi gibi giyinmekte, böylece kendilerinde var olmayana nesnelere üzerinden ulaşmaya çalışmaktadırlar. Bir başka deyişle insanların tükettikleri her türlü nesne, kendilerinde var olmayan bir kimliğin inşası için kullanılmaktadır. Söz gelimi üzerindeki giysinin, cep telefonunun, arabanın markası, evinin muhiti, bunları kullanana kendiliğinden bir anlam yüklemekte, kişiye sosyal ilişkilerinde kendisini daha değerli hissettirmektedir. Dolayısıyla yabancılaşmanın etkilerinin kılık değiştirerek tüketim toplumunun bütün alışkanlıklarına sızdığı, kanserli bir hücre gibi bütün bir toplumsal dokuya yayıldığı görülmektedir.

Çağdaş kapitalist toplum, Marx’ın yaşadığı dönemden daha derin ve karmaşık, yeni ilişkiler ve bu ilişkilere bağlı olarak yeni sorunlar doğurmuş, doğurmaktadır. Ayrıca geçmişe göre daha örgütlü olan işçi sınıfının, “reel sosyalizmin” geri çekilmesiyle birlikte bütün dünyada güçten düşerek, örgütsel olarak zayıfladığını söylemek mümkündür. Kapitalist küreselleşmeye bağlı olarak kapitalist toplumlarda işsiz, “güvencesiz”, “yarı zamanlı” karın tokluğuna çalışan, özellikle genç bir nüfusun artmakta olduğu bir gerçektir. Öte yandan bugün, gelişmiş çağdaş kapitalist toplumlarda, işçilerin, emekçilerin *Komünist Manifesto*’da belirtilen “zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri” (Marx ve Engels, 2008: 158) olmadığından söz edilemez. Günümüzde işçi sınıfından bağımsız olarak Marx’ın yaşadığı dönemde ön göremediği, kapitalist sistemin “nimetleri”nden yararlanarak gittikçe ona eklenen ve sosyalist bir devrimi gerçekleştirecek güçten uzaklaşan geniş bir “orta sınıf” gerçeğiyle karşı karşıya olduğundan da söz edilebilir. Ancak bütün bu gerçeklere rağmen Marx’ın insanı yabancılaşmadan kurtarmak için ortaya koyduğu düşüncelerin, kapitalist toplumun damarlarında hâlâ büyük bir imkân olarak dolaşmakta olduğundan da söz edilebilir. Günümüzde, sosyal bilimler alanında çalışan birçok bilim insanı, deyim yerindeyse “Marx’ın dönüşü”nü tartışmakta, küresel kapitalizmin yaşadığı krizlerden yola çıkarak, dünyanın, Marx’ın kapitalizm hakkındaki öngörülerini doğrulayacak birçok karmaşık sorunla hâlâ baş etmek zorunda olduğundan söz etmektedir.

Kaynakça

- Bauman, Zygmunt (2009) *Sosyolojik Düşünmek*, Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bayhan, Vehbi (1997) *Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bocock, Robert (2005) *Tüketim*. Ankara: Dost Yayınları.
- Eagleton, Terry (2014) *Marksizm ve Edebiyat Eleştirisi*, Çev. Utku Özmakas. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ergi, Doğu (1980) *Yabancılaşma ve Siyasal Katılma*. Ankara: Olgaç Yayınevi.
- Featherstone, Mike (2013) *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, Çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Hilav, Selahattin (1993) *Felsefe Yazıları*. İstanbul: YKY.
- Hilav, Selahattin (2008) *Edebiyat Yazıları*. İstanbul: YKY.
- Marx, Karl (2010) *Alman İdeolojisi*, Çev. Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl (2010) *Yabancılaşma*, Çev. Barışta Erdost. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl (2011) *1844 El Yazmaları*, Çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich (2008) *Komünist Manifesto*, Çev. Muzaffer Erdost. Ankara: Sol Yayınları.
- Ollman, Bertell (2008) *Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, Çev. Ayşegül Kars. İstanbul: Yordam Kitap.
- Örs, H. Birsen (2014) *Modern Siyasal İdeolojiler*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özbudun, Sibel; Markus, George; Demirer, Temel (2008) *Yabancılaşma Ve....* Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Funk, Rainer (2013) *Ben ve Biz*, Çev. Çağlar Tanyeri. İstanbul: YKY.
- Ritzer, George ve Stepnisky, Jeffery (2014) *Sosyoloji Kuramları*, Çev. Himmet Hülür. Ankara: De ki Yayınları.
- Ritzer, George ve Stepnisky, Jeffery (2018) *Modern Sosyoloji Kuramları*, Çev. Himmet Hülür. Ankara: De ki Yayınları.
- Ritzer, George (2014) *Klasik Sosyoloji Kuramları*, Çev. Himmet Hülür. Ankara: De ki Yayınları.
- Suçkov, Boris (2009) *Gerçekliğin Tarihi*, Çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Doruk Yayınları.